

שירי הערש מפולקלור לספרות ילדים

מירי ברוך

שיר הערש מסווג בין שירי הילדים משום שהנמען שלו הוא על-פירוב ילד. מטרתו הראשונה של השיר היא לפוגג מתחים ולהביא את הנמען לידי רגיעה ותרדמה. משום כך מודגש המצלול בחלק גדול של שירי הערש, ומסיבה זו מבוצעים שירי הערש במנגינה מונוטונית שתכליתה לנסוך רוגע. בחינה מעמיקה יותר של שירי הערש מעלה אצל אנשי החינוך ספק ביחס למידת ההתאמה של התמליל לילדים. גם אנשי הפולקלור טוענים, ששירי הערש אינם דווקא שירי ילדים, אלא שירי עם.

הבעייתיות שבהגדרת הז'אנר אינה קשורה במטרת התמליל, שכן זו ברורה וחד-משמעית. היא נוצרת תוך השוואת ז'אנר זה לז'אנרים ספרותיים אחרים.¹ מקובל למדוד את איכות השיר על-פי התואם שבין התוכן לצורה. לשיר בעל תוכן קליל יוענק עיצוב קליל וכיוב.² ייתודו של שיר הערש הוא דווקא במערכת הניגודים ובמערכת ה"קצרים", הנוצרים בין התכנים לבין עצמם ובין התכנים לבין הצורות.

המאיים והמרגיע

חוקרים רבים הצביעו על התכנים המאיימים המצויים בשירי הערש.³ הילד נרדם הודות לצירוף של המצלול הנעים ולעייפותו שלו. קשה לקבוע את מידת הבנתו את התכנים המאיימים בשיר הערש. עם זאת, ברור שחלק ניכר משירי הערש היהודיים, במיוחד אלה שמקורם בגולה, עסקו בתכנים שלא מעולמו של הילד ולא מתחום ניסיונו. בדרך כלל העלו שירי ערש אלה את מצוקותיה ותקוותיה של האם השרה.

ישן ילד, ילדי יקיר	שלאף מיין קינד, מיין טייער קינד
ישן שינה מתוקה	האבא זיסן שלאף
כשאלוהים יגמול לו	אז גאט וועט אים באצאלן
על בגידתו באהבתי,	פאר זיין פאלשע ליבע
וזה יהיה עונשו.	דאס וועט זיין זיין שטראף.

1 ראה: מירי ברוך, סוגיות וסוגים בשירת ילדים. סידרת אוניברסיטה משודרת, ההוצאה לאור של משרד הביטחון, תשמ"ז, פרק ב'.
2 ראה למשל: פרדריקו גארסיה לורקה, "שירי ערש ספרדיים", אופקים, כרך י' (1956) עמ' 282-289.

הוא הבטיח לי
לשאת אותי
ועתה הוא הולך לו
עם נערה אחרת
וליכי נשבר.³

ער האט מיר צונגעזאגט
מין נעמען
יעצט גייט ער ארום
מיט א צווייטעס מיידל
טוט מיין הארץ מיר קלעמען

מתח זה שבין התוכן הטראגי לעיצוב האידילי, בין המאיים למרגיע, הביא יוצרים רבים להשתמש בז'אנר של שירי הערש כהביאם אותו לכלל גרוטסקיות. שירים רבים נכתבו במבנה ובצורה של שיר ערש, אך מלכתחילה לא נועדו לילדים, ואף לא נועדו להרגעה ולהרדמה. להיפך, יוצריהם ביקשו לזעזע את נמעני התמליל האדישים, ולעוררם ממצב האדישות שבו הם שרויים. כזה הוא למשל שירו של נתן אלתרמן, "שיר ערש":⁴

נמים תפוח וגרעין.
גום גם אתה הנער.
נמים אקדוח וסכין,
נחות פלוגות הסער.

עצום עיניים, בן תמים.
גם כל הפירורים נמים.
וגבלס נם, וגרינג נם.
ולילה, לילה בעולם.

עצום עיניים והחרש,
כי בעולם מצפון עוד יש,
אך אל תבכה נא בן קטון,
כי המצפון רוצה לישון.

אי לילולי אי לילי
טוב להיות תינוק אנגלי
אי לילולי, אי לילילי
טוב להיות תינוק כרזילי

אך תחת ערש בני הרך
גדי עמד, לכן נצח.
הגדי הלך לקנות חלב
אבל חיפש לשוא, לשוא,

3 שיר זה השמיעני מר גרשון ברגסון, איש משרד החינוך. לא מצאתיו בכתובים. התרגום - חופשי.
4 נתן אלתרמן, "שיר ערש", סזמונים ושירי זמר. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ז, כרך א', עמ' 124.

הוא לא מצא, לא שם, לא פה,
כי אין חלב, יש גסטפו
אי לילולי...

את זרועותיך אל תושיט.
לאן אותך לקחת?
יש ועדה בינלאומית
עליך מתוכחת.

אם טוב תהיה, עולל מתוק,
יתנו לך פספורט כחוק
וישלחוך, אור עיני,
אל אורוגואי או פרגואי.

אך אם לא תרדם עכשו
יאמר הספיקך: הוא שוכב!
וגם יציע בתזכיר
אותך ביער להשאיר.
אי לילולי...

אך תחת ערש בני הרך,
שלג קר, לבן וצח,
ועל השלג הלבן
פה טוב לרוץ ואין לאן,
ועל השלג נומה נום,
פה טוב ליפול מבלי לקום.

דוגמא נוספת הוא שירה של נעמי שמר "שיר ערש היום":⁵

נומי נומי בת, חלונות כבר האפילו
ובמשפחה המצב כלתי רגיל הוא
הבה נתפלל בעת ההשכבה
שאבא'לה יביא לך אם חורגת טובה.
נומי בת, נומי נומי בת.

נומי נומי בת, הסטטיסטיקה קובעת -
את בסך הכל ילדונת ממוצעת
אבל חיוכך כקשת בענן -
כי אבא'לה שלם את המזונות בזמן -
נומי בת, נומי נומי בת.

5 נעמי שמר, "שיר-ערש למקרים מיוחדים", הספר השני. הוצאת "לולב", 1975, עמ' 20.

מדוע את בוכה - הרי
אמרתי לך שזה קורה
ודווקא לעתים קרובות
המשפחות הכי טובות.

מדוע לא תביני ש -
אביך עובד כל-כך קשה
שהוא צריך מקום מתאים
אז עכשיו יהיו לך שני בתים!

נומי נומי בת, במהרה אותך נשים
בבן שמן או בהדסים
שמה ילמדו אותך חשבון והנדסה
ושאסגור לעשות מה שאבא'לה עשה -
נומי בת, נומי נומי בת

נומי נומי בת, צעצועיך עיפים
נרדמו מזמן על גבי המדפים
למה הם נראים כל כך מאושרים
אולי בגלל שאין להם בכלל הורים -
נומי בת, נומי נומי בת
נומי בת

נוסף לניגוד בין התוכן לצורה ניתן למצוא בשיר זה, ככמרבית שיר הערש, את מתכונת הפנייה הישירה לנמען, את השימוש במלים הקשורות בשינה (נומי, נומי, או ישן נא) וכן את המוטיבים הקבועים האופייניים: מוטיב השומר, מוטיב המשאלות ותיאורי המצוקות, היסודות הקוסמיים וכיו"ב.⁶

הלירי והאקטואלי

השיר הלירי מאופיין, בין השאר, בכך ש"האני" השר דובר בו בגוף ראשון ומבטא את חוויותיו ומצוקותיו. השיר כתוב בזמן הווה. הקירבה לזמן התרחשותה של החוויה היא המשרה רושם של אותנטיות ויוצרת ריגושיות רבה. אולם החוויות המעוצבות בשיר אינן מעוגנות בזמן ובמקום מסוימים. השיר הלירי מעלה רגשות כאהבה, געגועים, צער ודומיהם, שהם אקטואליים בכל שפה, בכל זמן ובכל מקום. שיר הערש מכיל יסודות ליריים רבים, שבהם מספרת הדוברת-האם על מצוקותיה ורגשותיה. יש שירים שבהם מובעות חוויות הפחד של הילד מפני החושך, מפני הברידות ומפני

6 רואה: דב נוי, "בני יגלה למקום תורה" דבר, 28.9.83; מנחם רגב, "שירי ערש", הד הגן, שנה ל"ז (תשל"ג) עמ' 211-220; הרצליה רו, "שירי ערש", הד הגן, שנה ל"ט (תשל"ד) עמ' 439-447.

הלא-ידוע שבחלומות הלילה. לצד היסודות הליריים מצויים, לעתים קרובות, יסודות אקטואליים השוכרים את היסוד העל-זמני שבשיר הלירי. כך, למשל, בבתי שיר הערש מתקופת השואה "שמע בני רוחות ינהמו".⁷

שמע בני, רוחות ינהמו
עצום עיניך וישן
את אביך הם לקחו
לא אדע לאן.

הער, מיין קינד, וי ויינטן ברומען
מאן די אויגן צו,
דיין טאטע האט מען צוגענומען
כיוויס אליין ניט וואו.

שמע, בני, אסור לבכות פה
כאן זקיף יסוב,
ויירה עת יידמה לו
שמי הולך ברחוב.

הער, מיין קינד, מען טאר ניט ווינען,
דער פאסטן גייט דא, אום,
שיסן קען ער, ווען ער ט'מיינען,
אז מען גייט ארום.

יסודות אקטואליים בולטים בשיר ערש מתקופת היישוב בארץ-ישראל, המעוגנים במאורעות 1929:⁸

בוערת הגורן בתל יוסף,
וגם מבית-אלפא עולה עשן...
אך אתה לבכות אל תוסף
נומה, שכב וישן.

שירי ערש יהודיים וישראלים

לצד היסודות הדומים בתוך שירי הערש השונים קיימים ביניהם גם הכדלים משמעותיים, בעיקר כתחום התמאטי, ובצדק עמדו על כך חוקרים אחדים. רב סדן⁹ מצביע על אפיונם של שירי הערש היהודיים, שבהם מעוצבת עצמת אהבתה של האם היהודיה לבנה. האם היהודיה מצביעה בשירתה על "התואם שבין אושרו של בנה כיחיד לבין נאמנותו למסילת העם וערכיו". סדן מנסה להצביע על ייחודו של שיר הערש היהודי בהשוואה לשירי ערש של עמים אחרים ובוחן אותו כשיר עם. הרצליה רו (ראה הערה 6) מבחינה בין שירי ערש "ורודים", המתאימים לילדים, לבין שירי ערש עממיים, שבהם ניכר פער בין מקצב מתנגן ורך לבין תכנים רוויי מתח וחרדה. אין ספק שהשוואה בחתך היסטורי בין שירי הערש היהודיים ("הגדי הלך למקום סחורה/ובני יגלה למקום תורה" של ח"נ ביאליק) לבין שירי הערש העבריים מתקופת היישוב ("לקראת הגיל, לקראת עמל/כמו אבא תהיה פועל" לעמנואל הרוסי) ושירי הערש

7 תרגם בנימין טנא. בתוך: מז המיצר קראתי (אסף והקדים מכוא משה פרגר). הוצאת הרב קוק, תשט"ז, עמ' קכג.

8 עמנואל הרוסי "שכב בני, שכב במנוחה", בתוך: מחברת מזמרת (בעריכת גיל אלדמע ואסתר לנואל). הוצאת מסדה, 1982, עמ' 110-111.

9 זמר עם: בין ברור להשגה, אבני בוחן. הוצאת מחברות לספרות, תשי"א, עמ' 363-386 (עמ' 370).

הישראלים העכשוויים, השוואה כזו עשויה להצביע על שינויים רכי משמעות בתפישת האם את עצמה, את ילדיה ואת צרכיהם.

נשאלת השאלה, אם אמנם קיים עדיין בשירי הערש אותו ייחוד יהודי, שעליו הצביע דב סדן. בדיקת מדגם מתוך שירי הערש מלמד, כי ניתן למצוא שלוש התייחסויות מצד האם כלפי בנה בשירי הערש: (א) שירי הערש, שהאם שרה לילד בהנחה שהילד אינו מבין את תכנם, אך ירדם בכוח המצלול; (ב) שירים, אשר להנחת האם הילד מבין את תוכנם, והיא מנסחת בהם עקרונות חינוכיים: הערכת היותו יהודי, חובתו לבניין הארץ וכדומה; (ג) שירים, שבהם האם מתאימה את התכנים ואת אוצר המלים לדרך מחשבתו ולתפישת עולמו של הילד. לא עוד מצוקות של אם ולא עוד ערכים יהודיים-ציוניים, אלא דיון בצעצועים או בצורך לישון. כדי להביא את הילד להזדהות עם המסרים, בונה השיר את הדובר כילד או כצעצוע, שמצבו מטונימי למצב הילד הנמען.

השיר "עייפה בובה זהבה"¹⁰ ידגים את תכונות שיר הערש "הישראלי":

עייפה בובה זהבה
ועייף מאוד הדב
הצללים לחדר באו
לוחשים לי: לילה טוב.

כמיטה שוכבת נורית
על-ידה שוכב דבון
וכדור וגם ארנבת
וכולם רוצים לישון

אך לפתע קמה נורית
אכא! אכא! היא קוראה
בוא מהר גרש חושך
הור מריע, ילד רע

צחקת בובה זהבה,
וצחק מאוד הדב
למה לגרש החושך
והרי הוא ילד טוב.

הסיטואציה מעוצבת בשיר מנקודת-הצפייה של דובר חיצוני. הוא מתאר מצב, המאפשר לגיבורי השיר להתבטא בדיבור ישיר ובלשון ילדים.
בית א: חושך בחדר, שבו נמצאים בובה ודוב במצב שלפני שינה.
בית ב: כולם כמיטה. נוספת הדמות המרכזית - הילדה נורית. אף היא, כביכול, חלק כלכד מקטלוג של חפצים הרוצים לישון בשלווה.

10 מרים ילן-שטקליס, בתוך: שיר הגדי. הוצאת דביר (ללא ציון תאריך), עמ' 50.

בית ג: זעזוע. קטיעה עזה של השקט. הילדה מבטאת את פחדה בתוקפנות כלפי החושך, ומבקשת הגנה אצל הסמכות העליונה - האם.

הסיטואציה המתוארת בשיר באה בו לידי ביטוי גם מבחינה תחבירית-מבנית. העדר הפעילות של החפצים מתבטא בשם התואר החוזר "עייפה" ו"עייף" והוא ממקד את תשומת הלב, גם משום שהוא מתחיל את הטורים ("נושא" סמנטי של הבית כולו). הפעילות היחידה המתקיימת בבית הראשון היא זו של החשכה, שהצללים מייצגים אותה מבחינה מטונימית. המלה "צללים" מאפשרת גם רכות צלילית וגם הפחתה של האיום הנסוך במלה "חושך" או "חשכה". הצללים פעילים גם באמצעות פועל התנועה "באו" וגם בפעולת הדיבור שלהם - "לוחשים", השייכת לשדה הסמנטי של השקט. הדיבור היחידי שלהם, "לילה טוב", הוא צירוף כבול, הנאמר ברגיל מפי אחד ההורים ומכיל את שם התואר "טוב". שם תואר זה עומד בניגוד לכינוי "רע" בתוך הצירוף "ילד רע" בבית השני.

הבית השני מייצג חוסר תנועה מוחלט באמצעות הפועל "שוכב", "שוכבת", שהוא מיוחד למצב השינה וחוזר כגורם משותף לילדה נורית ולחפצים. החפצים נמנים בצורת רשימה קטלוגית, שאף היא מהווה יסוד מרדים. כל המשפטים בבתים אלה הם אסרטיביים, קובעי עובדה, היוצרים מנוטוניות.

הבית השלישי שובר את הסדירות מכל הבחינות. בית זה מוקדש כולו לנורית ולדבריה. יש בו תנועה חזקה באמצעות פעלים כגון "קמה" או "לגרש". יש בבית משפטים קצרים של בקשה: "בוא מהר!", "גרש החושך!", המופנים אל האב ומבקשים ממנו לפעול. הם יוצרים ניגוד לתנועתם הרכה והשקטה של הצללים בבית הראשון. החושך מקבל כינויים שליליים - "מפריע", "ילד רע". יש כאן רעש, שגורמת נורית, והוא יוצר אפקט שלילי על רקע השקט והחביכות. בית זה הוא היחידי שבו קיימות שתי פסקיות בטור ("בוא מהר, גרש החושך").

המבנה הכללי, שבו משפט אחד אסרטיבי בעל יסוד רגשי ("לפתע") ופעולת דיבור המשתרעת על פני שלושה טורים, מבנה זה יוצר מתח ודינאמיות בבית, וחושף את פחדה של הדוברת (שהיא למעשה מרכז השיר). היא מעבירה אותו בדרך מטונימית להתנהגותו, כביכול, של החושך (מפריע-מפחיד, אינו מאפשר לישון). גם מלת הניגוד "אך" מגלה את הניגוד שיוצר הבית הזה להלך הרוח הכללי של השיר.

הבית הרביעי מגלה גם במבנהו הלשוני את ההרגעה, שמביא הצחוק המפיג את המתח. הפעלים צחק(ה), עייף(ה) ושוכב(ת) מופיעים בבתיהם פעמיים. החפצים מגלים פעילות ומרגיעים בכך את פעילותה של הילדה: החושך, שאמר "לילה טוב" בבית הראשון, הוא גם "ילד טוב" (ולא "ילד רע") ואין צורך לגרש אותו. לא האב הוא העונה על תביעתה של הבת להפעלת סמכותו, אלא הדובר, העושה זאת באורח מטונימי באמצעות החפצים.

המצלול בשיר מבוסס על המשקל הטרוכאי, המלעילי. המלים הארוכות יוצרות אפקט מרדים ורך (הנשכר, כאמור, בבית השלישי). המלים הן כנות שלוש הכרות (עייפה, זהבה). רגלי המשקל אינן חופפות את המלים, שכן המשקל דורש שתי הכרות והטעמה מלעיל. גם בבית, שבו נשכרת ה"רכות", אין חפיפה בין רגל המשקלית למלה, שכן כאן מצויות מלים בנות הכרה אחת (אך, בוא, הוא, היא, רע), או שתי

הטעמות בהטעמת מלרע (גרש, מהר), המעניקות אפקט של חדות ונוקשות. המלה "רע" מסיימת את הבית השלישי וממקדת את תשומת הלב, כעוד בבתי המסגרת, הראשון והאחרון, המלה "טוב" היא המסיימת.

שירי ערש חדשים בישראל

ניתוח שיר זה ודומיו עשוי להבליט את התפנית, שחלה בנושאי שיר הערש וכעיצובו הלשוני מאז שנות השלושים לערך. תפנית זו קשורה, ככל הנראה, בעליית מקצוע הפסיכולוגיה ובהגברת המודעות לתקופת הינקות כתקופה החשובה ביותר בצמיחת אישיותו של הילד. שירים "יהודיים" ו"עבריים" עמוסי ערכים התחלפו בשירים שבמרכזם מוצב "אני ילד" על מצוקותיו ופחדיו, ללא התייחסות ליהדותו דווקא, והם נכתבים כשירי ילדים לכל דבר.

מבחינה סטרוקטורלית ניתן לראות כי בתקופה, שבה שלטו שתי ההתייחסויות לילד כאל "לא מבין" או כאל "מבוגר קטן", היה "אמא שרה לילד" המתכונת הדומיננטית של שיר הערש. (בתקופת היישוב העברי בולטת גם הפנייה לבת, ולא רק לבן.) שירים אלה היו שירי ילדים כאורח חלקי ביותר. אין ספק שמקומם הטבעי הוא בויאנר של הספרות העממית. ניתן לעמוד מתוכם על ההבדלים בין תקוותיה ומצוקותיה של אם יהודייה לבין אלה של אם אחרת. מאידך גיסא, בשירי הקבוצה השלישית ("השירים הוורודים" כהגדרת הרצליה רו) מוצב בשיר דובר-חפץ או מספר כלי-יודע המבטא בשפת הילד את חוויותיו ומצוקותיו של הילד. ההתמקדות היא בילד היחיד ולא בילד כחלק מקבוצה. מעת שהוענק לשירים גוון "פסיכולוגי", הפכו שירי הערש הישראליים לבעלי אופי אוניברסאלי. אם יתורגמו לשפה אחרת, לא יימצא בהם כל גוון לאומי או דתי העשוי להצביע על מקורם.

לכאורה, נוצר מצב מוזר, שבו אמורה אמא להשמיע לילד שיר, שלמעשה הוא הדובר בו ("בואי אמא, בואי אמא", או "שבי נא אמא על-ידי" ואחרים). אין זו התופעה ה"מוזרה" היחידה המאפיינת את קבוצת שירי הערש הללו. תופעה בולטת נוספת היא החדרת יסודות קומיים לויאנר זה, שעד כה היה מקובל בנושא אופי עצוב ומלאנכולי. גם הכנסת היסוד הקומי מקורה במטרה פסיכולוגית: הילד אמור להשתחרר מן הפחדים כאמצעות הצחוק, והתמליל הקומי אמור לסייע לו בכך. כזה הוא, למשל, שירו של יהונתן גפן, "ענת אומרת לאלוהים בערב":¹¹

תעשה שלסוסה יעל לא יהיו דמעות,
תעשה שדודה רות תקנה לי את כל מה שיש לנמרוד,
תעשה שאני אדע בעל-פה את כל השעות,
תעשה שלגל יהיו סרטים בשערות...

ואם לא אכפת לך, ויש לך עוד טפ-טפת זמן -
ככה בבקשה את האור הקטן,

11 בתוך: שירים שענת אוהבת כמיוחד. הוצאת דביר, תשכ"ט, עמ' 45.

אני כל כך עיפה, וכבר מתחת לשמיכה.
ותודה רבה לך ממני ומכל המשפחה.

עם זאת, למרות המגמות הפסיכולוגיסטיות, אין השימוש בז'אנר שירי הערש מקובל בתקופתנו כבתקופות הקודמות. ייתכן שהתופעה קשורה בשינוי התרמית של האם בעיניה עצמה: לא עוד אם עקרת-בית, אלא אם עסוקה מחוץ לביתה, עייפה בשעת ערב ומותירה את בנה עם "מכשיר מנגן", המשמש תחליף לשירתה. אפשר שהסיבה נעוצה בחיי השפע והשאננות שבהם אנו נתונים. שיר הערש המסורתי, אשר נקשר עם פרעות ומצוקות כלכליות, שוב אין בו צורך. ואולי הולך הז'אנר ונעלם מסיבות של אופנה כלשהי, וככל אופנה הוא עשוי לחזור. אימות הנחות אלה דורש מרווח של זמן, והחוקרים בדורות הבאים יוכלו לדון בז'אנר זה כמי שחלף מן העולם (כז'אנרים ספורים אחרים) או כז'אנר שהתאים עצמו שוב לתנאי התקופה.